

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

УДК 343.241

О. П. Рябчинська

доктор юридичних наук, професор
Класичний приватний університет

ПОКАРАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (СЕРЕДИНА XVI ст. – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII ст.)

У статті розглянуто формування системи покарань у період розвитку України як Української козацької держави. Проаналізовано правові пам'ятки в галузі кримінального права та особливості регулювання призначення покарань нормами звичаєвого права.

Ключові слова: покарання, смертна кара, тілесні покарання, звичаєве право.

I. Вступ

У правовій літературі цілком справедливо вказано на те, що вивчення українського права другої половини XVII ст. заслуговує на особливу увагу, оскільки саме на цей період припадає процес становлення національної державно-правової системи України [1, с. 121]. На підставі рішення Переяславської Ради від 18 січня 1654 р. і березневих статей того ж року значна частина України – Лівобережжя і Київ з околицями – увійшла до складу Росії на правах широкої автономії. Оскільки на територію України не була поширена дія російського права, там залишилися чинними так звані попередні права, звичаєве право, польсько-литовське законодавство і магдебурзьке право. На підтвердження цього 27 березня 1654 р. Жалуваною грамотою московського царя Олексія Михайловича було встановлено, щоб Малоросія управлялась і судилась за своїми стародавніми правилами й законами.

II. Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати особливості становлення системи покарань у період розвитку України як Української козацької держави, який характеризується відносною автономією щодо питань формування правової системи і, зокрема, питань визначення злочинів та покарань.

III. Результати

Джерела права в Україні-Гетьманщині умовно поділяють на п'ять груп: 1) звичаєве право; 2) систему “попередніх прав”; 3) акти української (гетьманської) автономної влади; 4) російське царське законодавство – загальна система російського права на Лівобережну Україну не поширювалась. У 1840–1842 рр. на території всієї України, що

входила до складу Росії, було введено в дію Звід законів Російської імперії; 5) нормативно-правові акти церковного права [2, с. 121].

Самобутність цих правових пам'яток вбачають у тому, що в гетьманських універсалах, які містять кримінально-правові норми, немає жодного посилання на Литовські статuti – основне джерело кримінального права польсько-литовського періоду, оскільки вони спираються на такі правові джерела Української держави, як: Зборівські статті 1649 р. та привілеї польських королів, з 1654 р. – Переяславсько-московські статті та царські грамоти, Артикули (статті) Війська Запорізького 1648 р., козацькі військові звичаї та постанови старшинських рад [3]. Показовими в цьому аспекті є неписані права і звичаї Запорізької Січі, як офіційно не санкціоновані державною владою, фактично регулювали все внутрішнє життя січовиків, і дістали назву “козацького права”. Ці норми широко використовували гетьмани, старшинська адміністрація та суди в практичній діяльності. Окремо вказано на існування в той період і церковного звичаєвого права. У першій половині XVIII ст. з еволюцією суспільних відносин на українських землях відбувається зменшення значущості звичаєвого права, витіснення його норм писаними законами російського (на Правобережжі – польсько-литовського законодавства).

А. Козаченко, дослідивши зміст універсалів, називає такі особливості покарань, згадувані в цих документах: близько чверті універсалів, котрі встановлювали покарання за злочини, передбачають смертну кару – “на горле карати”, “жестоко казнити”, “шибеницею карати”; смертна кара застосовувалася, як правило, до селян, простих козаків і козацької старшини; такий вид покарання як штраф у гетьманських універсалах трапля-

ється вкрай рідко, виключно у випадках заподіяння потерпілому матеріальних збитків; містять згадки про тюремне ув'язнення, що здебільше використовували не як покарання, а як досудове тримання під вартою; іноді передбачено конфіскацію майна злочинця – “и свое потеряешь и головою своею приплатишь”. З цього він робить загальний висновок, що універсали не вказували чітко на конкретний вид та міру покарання [1, с. 124].

Українські козацькі звичаї діяли хронологічно паралельно з польсько-литовським законодавством, проте поза його межами. Запорізьке козацтво не визнавало Статути, а керувалося “здоровим глуздом”. Неприйняття запорожцями писаних законів, практично відсутність таких пояснюється їх небажанням відходити від ідей вільного життя в абсолюті. Одним із писаних законів, що все ж таки діяв на той період, були закладені Пилипом Орликом “Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорізького”, в яких йшлося і про норми кримінально-правового характеру, що визначали підстави та регулювали порядок призначення співмірного покарання [4, с. 72].

Свого часу Д. Яворницький зазначав, що різка протилежність між Запоріжжям та Малоросією, з одного боку, та Великоросією – з іншого, найбільше стала проявлятися в другій половині XVII ст. Протягом всього цього часу в Московській державі потужно розвиваються ідеї державності; в Запоріжжі та Малоросії у цей же час має прояв прагнення до утримання споконвічних прав та вольностей і, отже, до збереження індивідуальності народу [5, с. 56].

Дотримання ж звичаїв та виконання вимог суспільного життя козацтва ґарантувалося настанням невідвратною відповідальності у вигляді суворої кари, що обумовлено особливостями існування суспільного життя козаків [6].

Суворість системи покарань, що діяла на Січі, зумовлена, по-перше, тим, що серед новоприбулих до Запорізької Січі були й люди сумнівної моральності; по-друге, тим, що військо жило без жінок і не знавало їх пом'якшувального впливу на звичаї; по-третє, козаки вели постійну війну й тому, для підтримання порядку у війську, потребували особливо суворих заходів реагування [5, с. 50]. Саме через неприйняття писаних законів, рідке документування історичних фактів та подій звичаєве право запорожців залишається недостатньо дослідженим. Ті ж дослідники, які розглядали феномен козацького звичаєвого права, питання, пов'язані з покаранням, аналізували у комплексі з іншими, не виділяючи їх у самостійний предмет дослідження. Так, І. М. Грозовський вказує, що залежно від характеру злочинів, у запорозьких козаків призначали різні покарання, але найпопулярнішим було

побиття (або забивання) киями біля ганебного стовпа осіб, які вчинили конокрадство, пограбування купців, порушували військову дисципліну [7]. Майно загиглої на такому стовпі особи передавалось у загальне користування. Смертна кара в Запорізькій Січі відбувалась у вигляді відрубання голови, розстрілу та повішення. Смертна кара через повішення на шибениці чи підвішування на залізному гаку були запозичені у німців та поляків, а також присутні і в санкціях Литовського Статуту 1588 р. Інколи застосовували страту через посаження на палю або закопування живим у землю.

Поряд із застосуванням фізичного покарання застосовувався і психологічний вплив на особу злочинця, завдяки чому досягалася мета спеціальної превенції. Так, застосовували покарання, спрямовані на обмеження козацьких вольностей, наприклад, заборона зайняття виборних козацьких посад. Дослідники звертають увагу на особливість виконання покарань на Січі, оскільки, щоби не бруднити руки гідним особам, страта доручалась іншому засудженому на смерть. В окремих випадках суд відкладав виконання вироку до того часу, поки до в'язниці не потрапляв новий звинувачений. Зазначалося, що пробудження гідності злочинця є надійною перешкодою на шляху вчинення ним нових злочинів. Певна жорстокість кримінальних норм звичаєвого права на Січі не відлякувала людей, навпаки – їх побут і звичаї поширювалися на інші регіони країни [8, с. 13]. Проведені дослідження історії звичаєвого права, поширеного серед козаків, встановили, що тілесні покарання застосовували переважно за майнові, економічні провини, а смертну кару – за вчинення провин проти особи. Варто зазначити, що не всі науковці-історики єдині в думці про суто звичаєвий характер козацького права, а особливо про сформовану систему покарань за вчинені правопорушення, яка була досить розвинутою і жорсткою. У зв'язку з чим дослідники висувають гіпотезу, що в основі становлення й розвитку українського козацтва лежало як право звичаєве, так і законодавче оформлене.

Характерними ознаками права козаків вважають: широке застосування смертної кари; досить суворі, переважно тілесні покарання; корпоративність (становість); публічний характер; консерватизм; обрядовість (публічний характер). При цьому калічівницькі покарання практично не застосовували, оскільки каліка не міг служити у війську [9, с. 18]. На практиці мали місце випадки, коли одне покарання замінювали іншим [10]. Так, закопану за вироком суду жінку за клопотанням її родичів за височайшою вказівкою милували, замінюючи їй цю міру покарання. Таких випадків було багато, проте, як зазна-

чають дослідники, вони суперечили писаним нормам, які вимагали закопувати жінок за вбивство своїх чоловіків у землю. Досліджуючи покарання козаків, Т. А. Денисова, спираючись на думки фахівців з історії держави та права, відзначає: якщо було відсутнє писане право, то були відсутні й нормативні кримінальні санкції, замість яких діяли соціальні санкції [9, с. 111]. Отже, як такі можна визнавати застосування козаками тілесних, майнових покарань, покарань, що ганьблять, позбавлення волі та вигнання.

На думку дослідників, різні правові норми, які діяли в Україні, часто суперечили одна одній. Норми місцевого звичаєвого права могли суперечити нормам Литовського статуту 1588 р., а ті – магдебурзькому праву, що виникло ще в XIII ст. і діяло в українських так званих привілейованих містах. Дослідження історії розвитку та дії магдебурзького права на території України свідчать, що воно поширювалося не тільки на міста, а й на села, де могли діяти сільські суди, що мали різну компетенцію [11, с. 133]. Це, у свою чергу, надавало судовим органам України можливість за одними ж і тими справами приймати різні рішення залежно від того, на яке джерело вони бажали посылатись. Так, зокрема, М. Кобелецький засвідчує, що суди магдебурзького права у селах Галичини поряд з нормами магдебурзького права широко використовували українське звичаєве право, яке було більш гуманне. Про це писали українські та польські дослідники, а також свідчать матеріали справ, що знаходяться в архівах міста Львова [11, с. 136]. У ході проведеного цим автором дослідження, що ґрунтувалося на докладному вивченні доволі великого масиву судових справ, які знаходилися в судових книгах сіл Галичини, він прийшов до висновку, що важливе значення при розгляді кримінальних справ мало вжиття судом заходів щодо примирення сторін або на стадії порушення провадження по справі, або ж під час судового розгляду справи. Автор наводить приклади із тогочасної судової практики, коли за згодою сторін у разі виплати грошової компенсації навіть і за вбивства, суд, враховуючи ці обставини, не приймав ніякого рішення по справі. Грошова сума виплат різнилася від 30 до 150 золотих, головне при цьому, щоб потерпіла сторона або її родичі відмовилися від подальших претензій щодо винної особи. Грошові виплати (штраф) застосовували і за інші злочини (зокрема крадіжки), за які передбачено смертну кару.

При прийнятті судових рішень у великій кількості випадків судді не дотримувалися норм магдебурзького права, а виходили із власного сумління. Переважна більшість пересічних селян, на відміну від німецьких

колоністів, цих норм не знала. Сільські суди магдебурзького права Галичини проіснували до ліквідації Австрії у 1784 р. магдебурзького права та запровадження австрійського законодавства, а в своїй практиці поряд з нормами магдебурзького права вони переважно використовували українське звичаєве право [11, с. 137].

Все це призводило до різного роду зловживань в українських судах. На думку В. Кульчицького, саме ці фактори, а також бажання поширити на українських землях дію загальноросійського законодавства і стали причинами видання царського указу від 28 серпня 1728 р. про скликання кодифікаційної комісії для складання проекту єдиного зводу законів, які б діяли на Україні [12, с. 36].

В інших джерелах знаходимо дещо інше пояснення появи вищезазначеного документа. Так, В. П. Лакізюк, досліджуючи витoki інституту судової влади козацької доби та Гетьманської України [13, с. 36], звертається до праці Н. Яковенка, в якій зазначено, що “під головуванням генерального судді Івана Борзни почала працювати кодифікаційна комісія у складі 12 осіб. Вона повинна була узгодити в єдиному зводі правничі нововведення, які проникли до судових практик під назвою “військових обичаїв”, із давнішими кодексами карного та цивільного права, вживаними в Україні. До останніх належали Литовські статuti і так званий “Саксон” – редакція магдебурзького права, що її в міських судах використовували за коментарями польського юриста кінця XVI ст. Бартоломея Гроїцького “Порядок міських прав” [14, с. 508].

Дослідник відмічає, що козаки всіляко противились правничим нововведенням московського правителя, який через Малоросійську колегію¹ намагався підпорядкувати Генеральну військову канцелярію, суди та скарбниці. Обраний гетьманом Данило Апостол ініціював розробку кодифікованого законодавчого акту, який би регулював найважливіші державні та суспільні відносини, дозволив реорганізувати судоустрій та був здатен збалансувати державне та суспільне життя України як автономної одиниці Росії, яку остання постійно намагалась обмежити. Дослідники зазначають, що робота по складанню цього кодексу, який іменувався “права, за якими судиться малоросійський народ” тривала близько 15 років і закінчила фактично через 10 років після смерті Данили Апостола, через що він виявився дещо запізнитим, оскільки Сенат уже підготував плани “охоплення” Гетьманської України законами Російської Імперії [13, с. 39].

¹Малоросійська колегія – центральний орган державного управління Російської імперії у справах Гетьманщини, яка була утворена Петром I та скасована після обрання гетьманом Данила Апостола.

Незважаючи на те, що цей кодекс так і не вступив у дію, він високо оцінюється і сучасними дослідниками. Вчені вважають, що “за формою і внутрішньою структурою він відрізнявся від усіх інших джерел, якими користувалась комісія, а також від Соборного уложення 1648 р. та інших пам'яток права Росії, які тоді діяли” [12, с. 28]. Кримінальне право за цим документом має приватно-правовий характер, оскільки переслідування осіб, що вчинили злочин, у тому числі тяжкий, було в основному приватним. Вибір покарання злочинця залежав від волі потерпілого, а за його відсутності – від волі його родичів. Передбачено такі види покарань: смертна кара, яка мала кваліфіковані (четвертування, втоплення, колесування, спалення, закопування живим у землю) і прості (повішення, відрубання голови) види, калічніцькі й болісні кари, тюремне ув'язнення, позбавлення честі (шельмування), вигнання, відсторонення від посади, майнові покарання (конфіскація і викуп), церковні покарання, серед яких найпоширенішим було ув'язнення у так звану купу (залізний обруч, яким охоплювали шию засудженого або його праву руку, які приковували до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці) і ув'язнення до монастиря, примусове одруження (при з'валтуванні дівчат), догана [15, с. 88–108]. З метою залякування покарання, як правило, виконували публічно.

Цінність кодексу 1743 р. у тому, що норми, які в ньому містилися, реально діяли в житті, ними на практиці керувалися судові установи, до першої половини XIX ст., коли відбувся процес становлення єдиної правової системи Російської Імперії і було покинчено з правовою автономією Гетьманщини. Та все ж “Права ...” так і залишилися правами на папері – російським можновладцям було не вигідно запроваджувати їх у життя” [13, с. 39]. Отже, норми, які становили “Права, за якими судиться малоросійський народ”, фактично діяли на Україні, оскільки основна їх маса була симбіозом норм, що містились у чинних правових пам'ятках тогочасного періоду суспільного і правового життя Гетьманської України, а саме Литовського статуту 1588 р., магдебурзького права, Саксонського Зерцала та звичаєвого права.

IV. Висновки

Отже, з'ясування історичних традицій та наступності в питаннях побудови в системі покарань в Україні є важливим фактором вдосконалення кримінального закону загалом, його інститутів та окремих норм. Особливої уваги в цьому аспекті заслуговує дослідження законодавчих традицій кримінально-правового регулювання видів покарань. Розгляд системи покарань у нерозривному зв'язку з особливостями розвитку кримінального права та кримінального законодавства, тими соціальними та політичними

процесами, які відбувалися протягом історії розвитку держави і права, дав змогу виявити історичні передумови, закономірності та тенденції її становлення та розвитку.

Список використаної літератури

1. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки) / А. Козаченко // Вісник Академії правових наук України. – № 4 (35). – С. 120–126.
2. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – Київ : Атіка, 2011. – 944 с.
3. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич, ред. кол. В. Смолій та ін. – Київ, 1998. – № 30. – С. 98; № 31. – С. 99; № 36. – С. 106; № 39. – С. 110; № 41. – С. 111; № 73. – С. 141–142.
4. Хавронюк М. І. Історія кримінального законодавства європейських країн : монографія / М. І. Хавронюк. – Київ : Істина, 2006. – 192 с.
5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд. О. М. Апанович. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.
6. Кудін С. Правові традиції Запорозької січі / С. Кудін // Закон і бізнес. – 1999. – № 26.
7. Грозовський І. Звичаєве право Запорозької Січі / І. Грозовський // Рад. право. – 1991. – № 10. – С. 58–60 с.; Грозовський І. М. Козацьке право / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 78–80; Грозовський І. М. Феномен козацького права / І. М. Грозовський // Вісн. АПР України. – 1997. – № 3 (10). – С. 121–130.
8. Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій. – Київ : Ін-т історії України АН України, 1994. – 48 с.
9. Денисова Т. А. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : монографія / Т. А. Денисова, Ю. В. Філей. – Київ : Центр навчальної літератури, 2008. – 176 с.
10. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ 1713–1776 / упоряд. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – Київ : Наукова думка, 1994. – 232 с.
11. Кобилецький М. Суд і судочинство у селян німецького (магдебурзького) права Галичини (у XIV–XVIII ст.) / М. Кобилецький // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 7. – С. 133–137.
12. Кульчицький В. Кодекс Українського права 1743 р. / В. Кульчицький // Право України. – 1994. – № 9. – С. 28–29.
13. Лакизюк В. П. Полкові суди козацької доби та гетьманської України (XVI–XVIII ст.) / В. П. Лакизюк // Вісник Верховного суду України. – 2006. – № 3 (67). – С. 36–39.

14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Київ, 2005. – 584 с.

15. Падох Я. Нарис історії українського права / Я. Падох. – Мюнхен, 1951. – 151 с.

Стаття надійшла до редакції 25.05.2015.

Рябчинская Е. П. Наказание в украинском казацком государстве (середина XVI в. – первая половина XVIII в.)

В статье рассматривается формирование системы наказаний в период развития Украины как Украинского казацкого государства. Проанализированы правовые памятники в отрасли уголовного права и особенности регулирования применения наказаний нормами обычного права.

Ключевые слова: наказание, смертная казнь, телесные наказания, обычное право.

Ryabchinskaya E. Penalty in Ukrainian Cossack state (the middle of the XVI century – the first half of the XVIII century)

In legal literature rightly points to the fact that the study of Ukrainian law the second half XVII century deserves special attention because it is at this period is the process of establishing a national state legal system of Ukraine. Sources of law in Ukraine-Hetman conventionally divided into five groups: 1) customary law; 2) system of previous rights; 3) acts of Ukrainian (Hetman) autonomous power; 4) the Russian tsarist legislation – the general system of Russian law in left-Bank Ukraine did not extend; 5) normative legal acts of ecclesiastical law.

In Zaporizhian Sich were unwritten law and customs which in fact regulated the whole internal life of the Sich, and are called "Cossack law". These standards were widely used by the Hetman, the Hetman's administration and the courts in practice. Common punishments during this period in Ukraine were: the death penalty, which was applied mainly to the villagers, ordinary Cossacks and the Cossack officers; the fine – in cases causing material damage to the victim; the imprisonment was mainly used not as punishment, but as pre-trial detention; sometimes envisaged confiscation of the criminal's property. As a rule, the specific type and measure of punishment have not been clearly defined. Features of the punishment of the Cossacks was the fact that widely used the death penalty; harsh corporal punishment; punishments were of public character, but punishment injury is almost never used, because the cripple could not serve in the army.

It is established that the importance in criminal cases had the court's adoption of measures to reconcile the parties or at the stage of initiation of proceedings or during the trial. In the case of payment of monetary compensation even for murder, the court considering the circumstances did not take any decision on the case. The monetary amount of the payments differed, from 30 to 150 gold, the main requirement is that the aggrieved party or her relatives refused further claims against the perpetrator.

The refore, the elucidation of the historical traditions and continuity in the building in the penitentiary system in Ukraine is an important factor in the improvement of the criminal law as a whole, its institutions and individual norms. Special attention in this aspect deserves investigation by the legal traditions of criminal law regulation of types of punishments. Consideration of the penal system in indissoluble connection with the peculiarities of the development of criminal law and criminal legislation, those the social and political processes that have occurred throughout the history of the development of the state and law, allowed to reveal the historical background, regularities and tendencies of its formation and development.

Key words: punishment, death penalty, corporal punishment, customary law.